

Mihael Martens

U POŽARU SVETOVA

Ivo Andrić – jedan
evropski život

BIOGRAFIJA

Prevela sa nemačkog
Valeria Fröhlich

■ Laguna ■

Naslov originala:

Michael Martens

IM BRAND DER WELTEN: IVO ANDRIC. EIN EUROPÄISCHES LEBEN

Copyright © 2019, Michael Martens

Copyright © ovog izdanja 2020, LAGUNA

Fotografije u knjizi: str. 40, 61, 87, 171, 222, 225, 226, 232, 234, 235, 247, 259, 260 i 266 © Muzej grada Beograda; str. 123, 126 i 133 © Bundesarchiv; str. 181 © Vojni muzej u Beogradu; str. 189 privatni arhiv; i str. 203 – izvor: Gordana Brajović, *Andrić i Milica*, Beograd 1997.

Prevoditeljka se zahvaljuje Jeleni Pržulj za njen doprinos u konačnom oblikovanju ovog prevoda.

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.
NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782
© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

U POŽARU SVETOVA

SADRŽAJ

PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU (9)

JEDAN. **Plameni cvetovi Evrope**

Bogovi i duhovi (13) • Očevi i oci (20) • Sava, raka, tikataka (24) • Sarajevo (32) • Plameni cvetovi Evrope (42) • Krakov (48) • Udar groma (52) • Čelija broj 115 (58)

DVA. **Zvuci rata**

Glavna je Jugoslavija (67) • U Beograd! U Beograd! (73) • Njujork, Rim, Bukurešt, Trst (81) • Austrija (89) • Mason (95) • Marselj, Pariz (98) • Yo lo ví (Y esto también) (101) • Između dve vatre (106) • Ubistva i ubice (108) • Ministar Andrić (112) • Zavadi pa vladaj (116) • Hitlerove ruke (118) • Trgovina oružjem (124) • Intarzije (131) • U mreži (134) • Zvuci rata (137) • Zavladatai Solunom (140) • Puč (148) • Interniran (155)

TRI. **Drug Ivo**

Pisati i ćutati (161) • O sreći u ratnim vremenima (171) • Šta su Jugosloveni radili dok je njihov klasik pisao (174) • Drug Ivo (182) • Prokleti slon (193) • Brak (199) • Brakovi (205) • Šta nas briga za Višegrad? (210) • Tombola u Stokholmu (215) • Slava (221)

ČETIRI. **Na mostu ćuprija**

Vreme žetve (231) • To što se zove odmetnik (237) • Kasna berba (241) • Žena koje više nema (248) • Rituali (Carbo Animalis) (249) • Ostariti (254) • Sve poslednji put (262) • Na mostu ćuprija (264) • Jedan evropski život (273)

IZRAZI ZAHVALNOSTI (278)

IZVORI I LITERATURA

Dosjei (280) • Izvorna dela (280) • Izvorna dela u prevodu na nemački (281)
• Beležnice, dnevnici (281) • Pisma (282) • Novinski članci (283) • Ostala
literatura (285) • Intervjui (294)

IMENSKI REGISTAR (296)

O AUTORU (303)

PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU

Ova knjiga ne treba ni da diže ni da ruši spomenike. Ona predstavlja pokušaj približavanja jednom čoveku i njegovom dobu. Među brojnim knjigama za koje verujem da su pomogle u tome da bolje razumem Andrićev život, želim naročito da istaknem tri: Žaneta Đukić Perišić je svojim delom *Pisac i priča* iz 2012. godine dala do sada najobimniji prikaz Andrićevog opusa. Godine provedene u Berlinu pak niko nije tako obimno istražio kao Dušan Glišović u svojoj knjizi o Andriću i Trećem rajhu, objavljenoj iste godine. Stilski nedostignuta po svojoj elegantnoj jasnoći je prva obimna biografska studija o Andriću, koju je Nikola Mirković objavio 1938. godine. Osim toga, godišnjak *Sveske Zadužbine Ive Andrića* nezaobilazan je izvor za svakoga ko želi da razume Andrićev život.

Jedna napomena o načinu citiranja: najveći broj citata iz Andrićevih dela naveden je u kurzivu, tek poneki su pod navodnicima. Kurzivom su štampane izjave koje potiču iz Andrićevih dela i pisama, kao i iz autorizovanih intervjua objavljenih za života. Većina citata stavljenih pod navodnike potiče iz knjige *Sa Ivom Andrićem* Ljube Jandrića. Ali ta knjiga, koja se u tekstovima o Andriću stalno navodi kao važan izvor, objavljena je tek 1977, dakle dve godine posle Andrićeve smrti. Iako ne sumnjam da je Jandrić verodostojno zabeležio i preneo svoje razgovore sa Andrićem, iz perspektive kritičkog pristupa izvorima postavlja se pitanje da li se ove rečenice bezrezervno smeju navesti kao autentični citati. U takvim slučajevima sam se odlučio za srednje rešenje i pomenute izjave upotrebom navodnika odvojio od onih koje se nedvosmisleno mogu pripisati Andriću.

Poznavaoći će zameriti što se nisam bavio značajem Vuka Karadžića i Petra II Petrovića Njegoša za Andrićevo delo. I biće u pravu. Ipak se Andrić u preko deset eseja bavio Karadžićem i Njegošem. Ali ova knjiga nije pisana prvenstveno za „jugoslovensku“, nego za međunarodnu publiku. Njen cilj je da publiku iz zemalja nemačkog govornog područja (i kasnije možda i drugih govornih područja)

zainteresuje za život i delo Ive Andrića. A u tim zemljama se neki od sadržaja koji u zemljama bivše Jugoslavije spadaju u opšte obrazovanje (ili bi trebalo da spadaju) ne mogu smatrati opštepoznatim. Vuk Karadžić i Petar II Petrović Njegoš dve su izuzetne ličnosti u istoriji jugoistočne Evrope, ali van Balkana su poznati samo jednom veoma malom krugu, zbog čega bi digresija na ovu temu sasvim izvesno zahtevala još dobrih sto strana. To sam želeo da izbegnem, jer koliko god uzbudljiva bila Andrićeva životna priča, ova knjiga već u sadašnjem obliku od zainteresovanih čitalaca zahteva dosta strpljenja. Ne bi trebalo da bude obimnija nego što već jeste.

Na kraju još jedna napomena, a odnosi se na poglavlje „Šta su Jugosloveni radili dok je njihov klasik pisao“. Naime, naslov ovog poglavlja je zamaskirani citat Valtera Benjamina, što u tekstu nije pojašnjeno.

JEDAN

PLAMENI CVETОВI EVROPE

BOGOVI I DUHOVI

Najvažnije je bilo nikada ne zaspati pod orahom. U Bosni naime na orahovom drveću većaju đavoli, a nesrećnik koji bi u hladu takvog drveta utonuo u san probudio bi se zaposednut. Ovo se, naravno, može desiti i pod bilo kojim drugim drvetom, ali „koga bolest spopadne pod orahom“, uzalud će tražiti leka. „Niko mu nikada više pomoći neće“, napisao je jedan putopisac koji je krajem XIX veka sakupljao pesme i običaje bosanskog naroda. Spavača pod orahovim drvetom čak ni sefardski apotekari u Sarajevu nisu mogli da izleče, iako njihov mumijski prašak inače deluje protiv skoro svakog zla, kako piše u knjizi o istoriji bosanskih Jevreja objavljenoj 1911. godine: „Skoro svaki bolesnik zaposednut je zlim duhovima, treba dakle pre svega odagnati zle duhove. Jasno je da mumija ima tu tajnu snagu, pošto je ona telo i krv mrtvaca.“ Zaposednuti bi dobio mumijski prašak sa malo šećera, uz to molitve i osveštanu so. Ako mu ni to ne bi pomoglo, dobio bi opijum umešan u kašu od urmi.

Kad su habzburške trupe, shodno dogovoru velikih sila na Berlinskom kongresu, 1878, ušle u Bosnu i Hercegovinu, tu je živelo oko 1,2 miliona ljudi. Više od četiri veka Bosna i Hercegovina bila je provincija Osmanskog carstva, a islam vladajuća religija, ali se većina Bosanaca još uvek klanjala krstu. Skoro petinu stanovništva činili su katolički Hrvati, a skoro četrdeset i pet posto pravoslavni Srbi. Bosanski muslimani činili su nešto manje od četrdeset posto Bosanaca. U glavnom gradu, Sarajevu, pored toga, živelo je još nekoliko hiljada sefardskih Jevreja. Međutim, krst, polumesec i Davidova zvezda nisu sami vladali srcem i umom Bosanaca. Delili su tu moć sa podosta duhova, veštica, vila i vilenjaka. Ova mitološka stvorenja neočekivano su mogla da uđu u telo čoveka, ali su, po pravilu, više volela da borave po šumama, crkvenim tornjevima, minaretima i mlinovima. Prodirali su u zvanične veroispovesti, nadograđivali ih i utemeljivali. Koliko god da je jaz između njih bio dubok, hrišćani, muslimani i Jevreji u Bosni

bili su ujedinjeni u zajedničkom sujeverju, „suludoj mešavini nesvarenih istočnih i zapadnih vrenja straha“, tvrdio je 1885. austrijski etnolog, slavista i seksolog Salomon Kraus. Jedan putopisac onog vremena zabeležio je da Bosanci veruju u „veštice, zloduhe, čarobnjake, duhove i vračeve toliko čvrsto i nepobitno kao da su sve to u prirodi već hiljadu puta videli“.

Verovali su u priče poput one o zloj vili koja se javljala graditelju mosta na Drini u Višegradu i tražila od njega da zazida dvoje dece u stub mosta. Graditelj ju je poslušao jer je znao da će vila u protivnom naredne noći porušiti sve što je do tada sagrađeno. Dvoje novorođenih blizanaca oteto je od majke i zazidano u noseći stub mosta. Iz sažaljenja su im ostavljena dva otvora, da bi ih majka mogla podojiti. Navodno je još vekovima kapala beličasta tečnost iz otvora, a stanovništvo je, razume se, bilo ubeđeno da se radi o mleku nesrećne majke. Sastruganu tečnost, koja se sušila na zidanom mostu, prerađivali su u lekoviti prašak za dojilje. Legenda o zloj vili, naravno, nije bila bosanska specifičnost. Ona se pojavljuje na čitavom Balkanu. U balkanskim legendama sve je prožeto tim poetskim sujeverjem, pisao je Gete: „Povratak mrtvaca igra veliku ulogu; a od čudnovatih slutnji, predskazanja i ptičijih poruka prestraše se čak i najhrabriji.“

Okolo 200.000 vojnika Habzburške monarhije ušlo je u ovu domovinu stranih bogova i duhova, i ubrzo nakon prelaska granice ugledalo čudne vitke, bele tornjeve kako se vijuu u visine, kao ogromni prsti upereni ka nebu. Uz ove nebeske prste, zvane minaretima, stajale su kupolaste građevine koje se zovu džamije i u kojima se narod moli turskom bogu. On se zvao Alah, a carevim vojnicima iz habzburških provincija delovao je pomalo zastrašujuće. Zastrašujuće je, međutim, bilo i bosanskim muslimanima kad su nakon vekova turske vladavine ugledali vojsku hrišćanske države kako stupa na njihovu zemlju. Došlo je do snažnog otpora protiv okupacije, koji je slomljen tek nakon tri meseca. Više od pet hiljada habzburških vojnika palo je u ovim borbama. Nije poznato koliko je bosanskih muslimana poginulo.

Uzajamna različitost preživela je do mirnodopskih vremena. Bosna je, kako piše nemački istoričar Holm Zundhausen, za javnost Dunavske monarhije, uprkos geografskoj blizini, ostala skoro potpuno nepoznata, „neki čak tvrde manje poznata od unutrašnjosti Afrike ili Azije. Nezanjanje i radoznalost, fascinacija, frustracija i nepoverljivost dominantni su u percepciji sa obe strane“. Bosanci su, međutim, i jedan drugom bili stranci. Govorili su doduše isti jezik (a Sefardi, bar kod kuće, takođe i ladino ili „jevrejski španski“), ali pisali su, ukoliko su uopšte bili pismeni, na četiri pisma: Srbi ćirilicom, muslimani arapski, Hrvati latinicom a Jevreji hebrejski. Neki su bosanski franjevci vladali i jednim oblikom ćirilice, a jevrejski i muslimanski trgovci po pravilu bi vladali latinicom, ali to nije menjalo različitost njihovih svetova. Učeni bosanski muslimani čitali su arapske knjige poput njihove braće po veri u Meki ili Kairu, ali sa duhovnim svetom svojih suseda različite vere nisu imali dodira. Jevreji su imali čuvenu *Sarajevsku hagadu*, rukopis

nastao sredinom XIV veka u Kraljevini Aragoniji, koji spada u najdragocenije knjige sefardskog jevrejstva i nepoznatim je putevima pristigla u Sarajevo. Ali ovaj unikat bio je značajan samo za njih. Bosanski franjevci čitali su latinske spise prokrijumčarene u njihove manastire iz Rima i drugih okcidentalnih gradova. Pravoslavni srpski vladika primao je iz Moskve ili Kijeva crkvenoslovenska dela, koja je osim njega malo ko u provinciji razumeo. Podalje od gradskih tržnica, gde se na jednom jeziku prodavalo i trgovalo, veroispovesti nisu imale međusobnog dodira. Život drugih ostajao je potpuna misterija.

Sarajevo je, posle Soluna, bilo najvažniji grad u osmanskoj Evropi. Solun je, međutim, bio čuven već pre nego što su ga Turci osvojili, dok je bosanski glavni grad osnovao jedan muslimanski vojskovođa. On je u XV veku dao da se sagradi most na Miljacki, koja je leti redovno presušivala, ali je za vreme topljenja snega nosila ogromne bujice voda i često preplavljivala grad, sve dok je u habzburška vremena nisu regulisali. Uskoro se pored osmanskih vojnika u novom gradu naseljavaju i trgovci i zanatlije. Sarajevo je raslo istom brzinom kao i carstvo u usponu kom je pripadalo. Ratnici polumeseca prodirali su sve dalje na sever, osvojili Mađarsku, stigli do pred Beč, pretili Veneciji. Sarajevo je postalo jedna od polaznih tačaka njihovih pohoda po Evropi. Zapadni svet je drhtao. Sarajevo je cvetalo.

Imućni muslimani osnivali su zadužbine, poklanjali gradu kupatila, karavan-saraje, tržnice, biblioteke, džamije. Samo u prvom veku svoje vladavine vladari Sarajeva podigli su više od stotinu bogomolja. Kad je osmanski svetski putnik Evlija Čelebija, svojevrtni Marko Polo muslimanskog sveta, 1660. stigao u Sarajevo, navodno je izbrojao 277 džamija i više od 180 medresa. Čelebija je bazar ovog grada, koji se na turskom zove „Saraj Bosna“, uporedio sa onim u Alepu. Oduševio se dragocenom robom iz Poljske, Češke, Arabije, Persije i Indije, koju su trgovci preko Venecije, Raguze (Dubrovnika) i Splita donosili u grad. Puno je gradova sa imenom „Saraj“ (što na turskom znači „palata“), ali Sarajevo je veličanstvenije od svih drugih, zabeležio je i hvalio lepotu srpskih, bugarskih i hrvatskih robinja u kućama bogatih muslimana. U Sarajevu, pisao je, postoji više od hiljadu dućana i česmi, 17.000 kuća i 26.000 vrtova. Čelebija je bio čuven po svojoj nepreciznosti u vladanju brojevima, te su ovi podaci po svoj prilici preterani, jer da su tačni, grad bi već u vreme ovog muslimanskog putopisca imao oko 90.000 stanovnika – brojka koju je u stvarnosti dostigao tek mnogo kasnije. Ali i drugi savremenici opisuju rano Sarajevo kao raskošno i blagородno mesto.

Osvajači, međutim, sa sobom nisu doneli samo biblioteke i javna kupatila nego i „danak u krvi“ (turski *devşirme*). Na Balkanu pod osmanskom vlašću hrišćanskim porodicama otimana su muška deca i odvođena u Istanbul. Tamo su obrezivani, prisiljavani da prime islamsku veroispovest, nauče jezik i služe svojim novim vladarima. Zahvaljujući ljudima poput Bartolomeja Georgijevića, koji je bio poreklom iz Hrvatske, glas o ovom običaju stigao je i do Severne Evrope. Georgijević je 1526. u Mađarskoj pao u osmansko zarobljeništvo. Služio je u Osmanskom

carstvu pod raznim vladarima, sve dok nije uspeo da pobegne i preko Jerusalima stigne u Evropu, gde je napisao nekoliko vrlo uspešnih knjiga o vremenu koje je proveo kao rob kod Turaka. O danku u krvi pisao je kako su hrišćanima pod turskom vlašću redovno otimana najlepša deca: „Turci su otimali ovu decu od roditelja i učili ih ratnim veštinama. Ova nasilno odvedena deca nikada se nisu vraćala roditeljima.“ U Istanbulu (koji se u Bosni zvao Carigrad) od otetih hrišćanskih dečaka nasilno su stvarani muslimani: „Ne nalazim reči da opišem jad i tugu, kuknjavu i plač roditelja dok su im ovi nasilnici iz krila i naručja uzimali decu.“ Roditeljima je najteže padala pomisao „da će zlikovcima uskoro uspeti da ih u potpunosti odvrte od religije njihovih predaka i da će ih pretvoriti u strašne neprijatelje hrišćanske religije i hrišćana.“

Svaki pet godina (ponekad i češće) sultanovi otimači dece harali su po Balkanu poput egipatske pošasti. Postoje zapisi o tome kako su hrišćanski roditelji pokušavali da spasu svoje sinove. Bogati su nudili novac i zlato. Siromašni su pokušavali da batinama ubogalje decu ili im izbiju oko, pošto se skupljači ljudskog harača nisu zanimali za unakažene. Ali to je samo jedna strana priče. Druga govori o tome da neki roditelji nisu uopšte sakrivali decu, nego, naprotiv, davali sve od sebe da ih putem danku u krvi pošalju u Stambol. Bosna je bila jedina provincija Osmanskog carstva iz koje su u žetvi za sultana pored dece iz hrišćanskih familija dovođeni i sinovi muslimanskih roditelja, iako je to po islamskom pravu u stvari bilo zabranjeno. Neki muslimanski očevi navodno su čak potplaćivali činovnike iz Istanbula da povedu jednog sina iz njihove porodice – jer je u Istanbulu bilo mogućnosti o kojima se u Bosni samo sanjalo. Većina dečaka koji su na ovaj način pobrani za sultana služili su ili u osmanskoj vojsci ili u otmenim kućama, pa i na sultanovom dvoru. Neki su čak uznapredovali do velikih vezira. Veliki vezir je posle sultana bio najmoćniji čovek u tom svetskom carstvu koje je na vrhuncu sezalo od Evrope preko Kavkaza do Azije i Afrike, od Budimpešte do Bagdada, od Dunava do Nila. Ako je sultan bio slab i nalazio veću slast u haremu nego u umeću upravljanja državom, veliki vezir bi u stvari postao stvarni gospodar tog carstva. Neki od najmoćnijih velikih vezira osmanske istorije potiču sa Balkana, a tek su preko danku u krvi postali muslimani.

Zlatno doba Otomanskog carstva, pa tako i Bosne kao njegove najsevernije provincije, trajalo je oko dvesta godina. Nakon što je posle neuspele Druge opsade Beča, 1683. godine, sultan Mehmed IV dao da se poraženi veliki vezir udavi svilenim gajtanom, započeo je postepeni pad. Proći će još više od dva veka do konačnog proterivanja Turaka iz gotovo cele Evrope, ali osmanske pobede u bitkama sada su bivale sve ređe. Carstvo je u vojnom, tehnološkom i privrednom smislu propadalo. Za Bosnu ovo nije ostalo bez posledica. Kada su trupe austrijskog princa Eugena 1697. ušle u Bosnu, vojskovođa je stanovništvu Sarajeva obećao da će biti pošteđeno ukoliko se grad mirno bude predao, ali je pretio da će ubiti sve do deteta u majčinoj utrobi ukoliko bude došlo do otpora. Došlo je do otpora,

a princ je pobio sve do deteta u majčinoj utrobi. Habzburgovci su se posle toga povukli, ali razorena zemlja se dugo nije oporavila od ovog napada, tim pre što su iz izgubljene Mađarske u Bosnu hrlili prograni muslimanski veleposednici. Život bosanskih seljaka, hrišćanskih kmetova, koji su sada morali da hrane još više gospodskih usta, postao je teži. Sada nisu samo obavljali kmetovske poslove za svoje gospodare kojima su uz to plaćali i namete, nego su i iz godine u godinu plaćali sve veći porez nezasiptom Stambolu. Uterivači nameta često su određivali prevelika davanja, ali kmetovi nisu mogli tome da se odupru, pošto pred zakonom izjava hrišćana protiv muslimana nije imala značaja. A kadije, muslimanske sudije, ionako su od zemljoposjednika uzimale novac za presude.

Bosanski muslimani bili su neka vrsta zakasnelog pojačanja Ume, svetske zajednice islama. Veru su primili tek nakon osmanskog osvajanja, i to pre svega usled trezvene procene, kako slute istoričari – pošto su u provinciji pod osmanskom vladavinom samo pripadnici nove religije mogli trajno da sačuvaju svoju imovinu. Tako se s vremenom razvila nova klasa veleposednika – bosanski Sloveni muslimanske veroispovesti, takozvani begovi ili age. Što je osmanska država bila slabija, to je odnos između aga i njihovih kmetova postajao mračniji. To su bili katolici i pravoslavci, ali u svakom slučaju bosanski Sloveni, baš kao i njihovi vladari. Britanski naučnik Artur Evans, koji će kasnije postati čuven po otkriću palate u Knososu na Kritu, ostavio je za sobom upečatljive prikaze ove kmetovske bede, doduše pristrasne zbog njegove otvorene mržnje prema islamu. Evansovi zapisi sa njegovih putovanja po Hercegovini u pozno doba osmanske vlasti objavljeni su, između ostalog, i u *Mančester gardijanu* (*Manchester Guardian*). „Hrišćanski kmet zemljoradnik u gorem je položaju nego drugi robovi našeg najmračnijeg doba, a izručen je muslimanskom vlastelinu na milost i nemilost kao da mu je rob“, pisao je Evans. „Pošto turska vlada zna da njena vlast nad Hercegovinom ne bi trajala ni dvadeset i četiri sata kada bi zaista nešto preduzela protiv domaćih slovenskih muslimana, beg ili aga može nekažnjeno da krši zakon. On upotrebljava prut i tuče kmetove bez milosti i to na način na koji niko drugi ni sa stokom ne bi postupao.“ Evans prikazuje užasne kazne. Leti bi muškarce vezali gole za drveće, namazali ih medom i prepustili insektima. „Zimi je lakše zlostavljati ljude: vežu ih za kolac i ostave ih bose tu sve dok im noge ne promrznu.“

U XIX veku su se množili ustanci hrišćanskih Bosanaca protiv aga. Kad je 1875. u Hercegovini opet izbila buna, austrougarski ministar spoljnih poslova grof Đula Andrašić napisao je: „Stvarno ne postoji oblast evropske Turske u kojoj je sukob između krsta i polumeseca poprimio ovako oštre forme.“ Povod za ustanak 1875. bila je gola beda. Žetva je bila oskudna, a ipak su od kmetova tražili da plate veći porez nego prethodne godine. Njihov otpor se širio Balkanom kao vatra u sasušenoj šumi. I Bugari su se digli na ustanak. Njih je podržala Rusija, koja se nadala osvajanju Istanbula. Ruske trupe brzo su prodirale prema predgrađima Stambola. Berlinski kongres, sazvan kao posledica ovog krvoprolića, odlučio je da upravu nad nemirnom

pokrajinom Bosnom i Hercegovinom, u kojoj je sve počelo, preda Austrougarskoj.

Već nekoliko godina pre toga Osmanlije su pod pritiskom hrišćanskih vele-sila, a naročito Rusije, pristale na izgradnju pravoslavne crkve u Sarajevu. Kad je osvećena u leto 1872, više od deset hiljada ljudi prisustvovalo je tom činu. Začula se čak i zvonjava u gradu: „Prvi put se sada i hrišćanstvo čulo, a muslimani nisu verovali svojim ušima. Zvuk je postao pitanje moći“, piše Zundhausen. Jedan savremenik zapisao je koliko je izgradnja crkve zaista uticala na sarajevske muslimane: „Građevina se dizala sve više i više; hrišćani, koji su u svojim žudnjama toliko ugnjetavani, u njoj su tražili zadovoljstvo, a muslimanski živalj je sa rastućim ogorčenjem gledao kako je crkva nadrastala džamije, kako je na kraju čak na sultanovu džamiju ponosno gledala s visine. Kao najviši stepen neprimerene gradnje smatrali su podizanje silnih zvona na visine crkvenih tornjeva, koja su svojom nepodnošljivom zvonjavom grubo ometala pobožne muslimanske vernike u njihovoj tihoj kontemplaciji i tako nadjačavala sveti poziv mujezina.“

Još jedan je fenomen uznemiravao muslimane: sada su se s vremena na vreme pojavljivali otpadnici od islama. Ovo se retko dešavalo, ali pošto su ovi slučajevi dirali u nezamislivo – musliman koji se odriče religije proroka Muhameda! – svaki put su izazivali bar toliko pažnje kao slučaj Uzeife Deliahmetović, koja je u avgustu 1890, sa šesnaest godina, odlučila da pređe u katoličanstvo, te su je u manastiru morali sakriti od muslimanskog narodnog gneva. Došlo je do sudskog procesa. Porodica obraćenice tvrdila je da devojka nije bila svesna dalekosežnosti sopstvene odluke i da je možda i primorana na promenu vere. Međutim, mlada žena je pred sudom ponavljala želju da postane katolkinja. „Razlog konverzije je po pravilu venčanje. Svaki prelazak je u stvari građa za roman u malom, ali motiv mu nije sumnja u religijske dogme nego neki spoljašnji razlog“, zapisao je jedan austrijski činovnik.

Hijerarhija veroispovesti nije bila jedino što je uzdrmano krajem XIX veka. Sada je nastupilo i vreme fabrika. U osmanskoj Bosni nije bilo banaka, tako da je nedostajao kapital za izgradnju industrije. Dok su se drugde u Evropi već odavno pušili dimnjaci, brujali telegrafski stubovi, tutnjale parne mašine i žarile se električne lampe, kasna osmanska Bosna ostala je skoro netaknuta industrijalizacijom. Sve je više železnica tutnjalo Evropom, ali u Bosni je postojala samo jedna jedina linija. Ona je od 1872. vodila otprilike stotinu kilometara od Banja Luke do poštanske stanice na osmansko-habzburškoj granici. Ali kad su Habzburgovci šest godina kasnije ušli u zemlju, čak i ova kratka linija već je bila ukinuta. I drumovi su bili u očajnom stanju. Govorilo se da njihovo jadno stanje štiti zemlju bolje od napada nego što bi to mogao i Kineski zid. Neka mesta su zimi sedmicama bila odsečena od sveta. Put od Sarajeva do Istanbula trajao je najmanje devet dana.

Najvažniji izvozni proizvod osmanske Bosne bile su suve šljive. Šljive od kojih seljaci i franjevci nisu ispekli šljivovicu donosile su se iz cele zemlje u Brčko, mali grad na severu Bosne. Brčko se nalazi na granici sa Hrvatskom, koja je tada pripadala delu Habzburške monarhije pod mađarskom upravom. U Brčkom se

nalazilo sedište trgovaca koji su prodavali bosanske šljive u preko pola Evrope. U malobrojne ostale proizvode koji su se u osmansko doba izvozili iz Bosne spadaju dužice za hrastovu burad, koja su kao „merrain de Bosnie“ bila omiljena naročito u vinogradarskim predelima Francuske. Šljive i dužice – mnogo više od toga Bosna nije imala da ponudi kada je Austrougarska preuzela upravu. Ali to se brzo menja. Prvo je izgrađena saobraćajna mreža. Vojska je zahtevala bolje veze da bi prilikom ustanaka ili napada mogla brzo da premešta trupe. Zbog toga su postavljane šine i građene ulice, tuneli i mostovi. Jedva četiri godine nakon ulaska Habzburgovaca, u jesen 1882, Sarajevo se našlo u čudu pred pojavom prve železnice. Vozovi su tad išli brzinom od jedva tridesetak kilometara na sat, što je čak i za tadašnje prilike bilo sporo – ali to je svakako napredak u odnosu na vreme kada su se ljudi kretali peške, na konju ili magarcu. Sad se čak moglo vozom i u Beč! Bosna i Hercegovina, nekada na severozapadnoj ivici Osmanskog carstva, a sada na južnom rubu Austrougarske, još uvek je bila iza sedam gora, ali ne i na kraju sveta.

Sa železnicom je došla i industrija. Nastale su fabrike duvana i mlinovi za papir, izgrađena je čak i čeličana. Sefardski Jevreji iz Sarajeva u Travniku osnovali su „Prvu bosansko-hercegovačku tvornicu šibica“ („Šibicara Dolac“). Na severu Bosne, u Lukavcu, 1895. počela je sa proizvodnjom „Prva bosanska fabrika amonijaka i sode“ i brzo zauzela vodeću poziciju u monarhiji. U Sarajevu je otvorena predionica tepiha, koja je zaposlila persijskog slikara za nacрте. Fabrika je zapošljavala pre svega žene. To je bila nečuvena novina u Bosni, gde su žene imale do te mere loš položaj da je jedan italijanski trgovac nakon povratka iz Bosne navodno rekao kako bi radije bio konj u Veneciji nego žena u Bosni.

Sada je jedan od glavnih izvora prihoda ove provincije bio izvoz drveta. Bosna je bila retko naseljena, ali gusto pošumljena, i imala je ogromne resurse. Izdavale su se koncesije i hiljade radnika počele su sa sečom bosanskih šuma. Bosansko-hercegovačka drvna industrija d. d. iz Bavorske, nemačko-austrijska Bosanska šumska industrija *Ajsler i Ortlib* i *Frateli Feltrineli* iz Milana dominirali su tržištem. Gradile su se pilane i uskotračne pruge kroz šume za odvoz drveta. Trgovinska statistika Dvojne monarhije dokumentuje kojom brzinom se razvijao ovaj posao: 1886. izvezeno je 2,5 miliona dužica za burad iz Bosne, četiri godine kasnije već više od 25 miliona. Ali ova profitabilna eksploatacija okončana je krajem veka. Već 1904. su austrijski činovnici utvrdili: „Nema više hrastova u Bosni i Hercegovini.“ Nezaposlene drvoseče krenule su u gradove. U novim fabrikama sretali su kvalifikovane radnike koji su se doselili iz industrijskih regiona monarhije. Pojedini Bosanci sada su dolazili u kontakt sa socijalističkim, anarhističkim i drugim revolucionarnim idejama, koje su u Bosni još u prethodnoj generaciji znali samo iz priče. Pred Prvi svetski rat u Bosni je bilo više od 65.000 industrijskih radnika – malo u poređenju sa ostatkom Evropom, ali i u ovom pogledu se provincija približavala evropskoj normalnosti. Došlo je do prvih štrajkova i radničkih ustanaka.

Dok se industrija razvijala prilično brzo, Dvojna monarhija trošila je jedva nešto malo novca na škole i nastavnike. Već je pod turskom vlašću Bosna bila

neobrazovana provincija. „Ako zanemarimo islamske učenjake“, piše bosansko-hrvatski historičar Srećko Džaja, „intelektualac je u osmanskoj epohi bio rijedak na jugoistoku Europe, živio je najčešće u samostanu i često ostajao poluizobražen.“ Tri decenije nakon što je provincija pripala Austrougarskoj, Bosna je nadmašivala skoro sve druge zemlje Evrope po broju nepismenih. Dvadesetak godina nakon ulaska Habzburgovaca – broj stanovnika Bosne se popeo na skoro dva miliona – postojalo je samo pet viših škola u celoj pokrajini. Još 1910. je skoro devedeset procenata odraslih Bosanaca bilo nepismeno. Kod katolika je jedva svaki četvrti znao da čita i piše, kod pravoslavaca samo svaki deseti. Kod muslimana je stopa nepismenosti iznosila devedeset pet posto. Jedan belgijski putopisac verovao je da je kod Bosanaca uočio „sveti strah pred štampanom rečju“. Većina ih je sa oduševljenjem gledala u šolju ili u dlan, ali ne i u knjigu ili novine. Bilo je, naravno, i u Bosni blistavih umova koji su čitali ili čak i prevodili Šekspira, Puškina, Getea (pa i Marksa, na nevolju habzburških vlasti). Ali ovaj krug obrazovanih je bio sasvim uzak i tek je u godinama pred Prvi svetski rat dobio na značaju. Dok je u mnogim evropskim zemljama školovanje odavno bilo obavezno, u bosanskim selima čak ni popovi nisu znali da pišu i čitaju. Pismene žene bile su retke kao detelina s četiri lista. Bosnu su na mešavini bosanskog i turskog zvali tamni vilajet, i to često i sami Bosanci.

Koliko god pisanoj reči bilo teško u ovom mraku, toliko je pevana reč bila omiljena. „Bosanci nemaju historičare, ali prošlost živi u njihovoj junačkoj pesmi“, pisao je Britanac Evans. Veliki utisak su na njega ostavili srpski guslari, koji su išli po selima i pevali epske pesme od mnogo stotina strofa o Kosovskom boju 1389: „Epske pesme o sudbonosnom danu na Kosovu vaganti pevaju skoro svaki dan pred seoskim slušaocima; rapsodije kakve ih proizvode žice gusle odjekuju u velikoj nacionalnoj žalopojci bosanskim dolinama sve do mračnih kutaka Balkana.“ Gde nema ni škole ni knjiga, tu pesma služi kao nastava istorije, iako je ova tradicija bila već u fazi gašenja kada su Habzburgovci stigli u zemlju.

U ovaj svet, kojim vladaju Habzburgovci, ali u kom još živi osmanska prošlost, gde se ljudi mole bogovima različitih imena ali se boje istih vragova i veštica, u jesen 1892. rađa se Ivo Andrić. Pokrajina bogata šljivama, pesmama i legendama doživotno će mu biti inspiracija za romane i pripovetke. Andrić će Bosnu pretočiti u reči.

OČEVI I OCI

Osmanlije su bile veliki ratnici, ali ne i veliki arhivari. Osim uglavnom podrobno vođenih poreskih registara, na Balkanu za svih vekova svoje vladavine skoro da nisu ostavili pisanih tragova – bar ne u poređenju s onim što je u drugim delovima Evrope u istom razdoblju napisano, štampano i sačuvano. Švajcarski historičar

Oliver Jens Šmit jasno je okarakterisao nedostatak pisanih izvora u jugoistočnoj Evropi, rekavši da se o psu mezimcu pape Pija II zna više nego o pojedinim vojskovođama na Balkanu.

Ono što važi za balkanske vojskovođe, sasvim je tačno i za pretke Ive Andrića. Roditelji su mu bili katolički Hrvati iz Bosne, toliko je sigurno. Pripadali su poslednjoj generaciji u Bosni koja je još odrastala pod osmanskom vlašću. Formalno se čak i Ivo Andrić 1892. rodio kao državljanin Osmanskog carstva i podanik sultana, jer iako je Austrougarska još četrnaest godina ranije preuzela upravu nad Bosnom i Hercegovinom, provincija je prema međunarodnom pravu u početku ostala deo Osmanskog carstva. Tek je 1908. monarhija anektirala ovaj prostor, čime Andrić sa šesnaest godina formalno prestaje da bude „Turčin“ i postaje „Austrijanac“. U to doba njegov otac Antun je već odavno mrtav.

Antun Andrić rođen je 1863. u Sarajevu kao osmo od jedanaestoro dece, u porodici koja je poreklom bila iz okoline Sarajeva. Tek u vreme Francuske revolucije Andrićevi su se doselili u sam grad. Tako se bar priča u porodici. Prema jednoj verziji porodične istorije, Andrićevi su se specijalizovali za proizvodnju mlinova za kafu, sve dok požar u Sarajevu nije uništio njihovu manufakturu i zgradu u kojoj su živeli. Prema drugoj verziji, svojim ručno izrađenim mlinovima porodica nije uspevala da se suprotstavi konkurenciji jeftinije austrijske industrijske robe, koja je nakon 1878, kad je Bosna uvrštena u carinsku oblast monarhije, preplavila bosansko tržište. Možda je tačna prva varijanta, možda druga, možda su obe delimično tačne ili obe pogrešne. Sigurno je samo da se čovek upisan u matičnu knjigu krštenih kao Andrićev otac ne vodi kao proizvođač mlinova za kafu, nego kao sudski službenik. Tako piše i ispod datuma 3. septembra 1888. u crkvenoj knjizi rimsko-katoličke Crkve Srca Isusova u Sarajevu, gde su se Antun i Katarina Andrić venčali. Antun Andrić umire sa samo 33 godine od tuberkuloze. Ni godine ni uzrok smrti u to doba nisu ništa posebno. Sušica je u Evropi pokosila stotine hiljada ljudi, a u muškoj liniji Andrićeve familije bila je naročito vredna. Smrću Ive Andrića 1975. ugasiće se porodično stablo.

Andrićeva majka Katarina, rođena Pejić, nadživeće muža za skoro tri decenije, međutim ni o njoj se ne zna mnogo. Rođena 1869. u Sarajevu, Katarina, kao i njen muž, potiče iz katoličke familije. Ona je jedino preživelo od petoro dece jednog zanatlije, koji se obesio kad mu je unuk Ivo imao dve godine. Ne zna se šta je bilo sa Katarininom majkom Marijom, Andrićevom bakom. Andrić je svoju majku opisao kao tihu, vrednu, bojažljivu i skromnu ženu, koja je jedva znala da čita i piše, ali je bila vrlo pobožna. U portret bezimene majke u Andrićevoj prvoj knjizi, *Ex Pontu*, iz 1918, čini se da su ušle crte Katarine Andrić: *Mama je, kao svake subote, zapalila na maši smrekove bobe i šećera i okadila cijelu kuću, a sad, dok u avliji djevojka nešto pere i pjeva, umočila je suh bosiljak u svetu vodu i poškropila budžake. Ona se postarala. Sad zastaje i, dok je niko ne vidi, krsti se u polumrak jednog raspela u kutu i kazuje mu sve terete koje ona šutke kroz život nosi i koji po*

cio dan počivaju u ponosnom bljedilu jednog: „... dobro, hvala Bogu; kako ste Vi?“

Ivo Andrić često je pričao o majci, a oca je pominjao samo uzgred. Lične uspomene na njega ionako nije mogao da ima, ali očigledno mu ni majka nije pričala o ocu – ili je sin to zadržao za sebe. O majci je govorio s velikim poštovanjem, kaže Andrićeva dugogodišnja sekretarica i poverenica Vera Stojić nakon njegove smrti: „Ali ne sećam se da je ikada pomenuo oca.“ Možda i nije bilo mnogo toga da se pominje. Antun Andrić je, prema zapisu u matičnoj knjizi umrlih, umro u avgustu 1896. u Banjaluci, dok je majka i dalje živela u Sarajevu. Nameće se pomisao da je Antun Andrić u Banjaluci potražio neki bolje plaćen posao da bi izdržavao porodicu. Ali čini se da nije bilo tako, što će se kasnije pokazati. Možda Andrić i zbog toga nije govorio o ocu jer je znao za glasine koje će kružiti Beogradom posle Drugog svetskog rata, a verovatno i ranije. Ivo Andrić je, tako se pričalo, u stvari bio sin katoličkog sveštenika, kome se njegova majka nije našla samo u kućnim poslovima.

Da su takve priče već od četrdesetih godina širene Beogradom, poznato je, između ostalog, iz posthumno objavljenog *Dnevnika jednog nikoga* srpskog književnog kritičara Branka Lazarevića. Lazarević, pametni, ogorčeni, usamljeni starac isključen iz društva, koji je u ratu izgubio ženu i oba sina, između 1944. i 1947. neumorno piše ovaj impresivni dnevnik. Pošto ionako ne vidi šanse za njegovo objavljivanje, piše sasvim otvoreno i bez ustručavanja. U mnogim unosima se bavi Andrićem, te na više strana razvlači psihološke portrete protkane beogradskim ogovaranjima. Tako je 20. novembra 1946. zabeležio: „Majka mu je bila veliki katolik. Od nekoga sam čuo da je Ivo dete nekog fratra u nekakvom manastiru kod Travnika.“ Andrić nosi teško breme, beleži Lazarević i pita se ima li to veze sa njegovim poreklom. „Kopile je u našoj sredini izloženo teškim uslovima i uvredama.“ Na drugom mestu se kaže: „On je vanbračno čedo. On nosi prezime svoje majke. Ona je 'bila' docnije neprestano sa jednim penzionisanim žandarmerijskim narednikom, docnije preduzimačem u Višegradu, ali se za njega nije udavala. Čije je dete Ivo s muške strane, ne znam: da li ovog narednika ili nekog drugog još u Travniku gde se on rodio?“ Na isti ovakav način je Jovan Dučić, najpoznatiji srpski pesnik generacije pre Andrića, koji je umro 1943, o ovim glasinama zabeležio: „(On je) sin jedne Bosanke koja je sve do smrti služila kod nekog fratra. Nije poznato odakle potiče prezime Andrić. Njegovi prijatelji poznaju samo njegovu majku.“

Još pola veka kasnije, na jednoj konferenciji u Zagrebu 1994, razni se naučnici bave glasinama o Andrićevom ocu, koji je u međuvremenu dobio i ime i prezime. Sad nije više samo reč o „fratru iz manastira kod Travnika“, nego o izvesnom Alojziju Perčinliću, franjevcu i svešteniku iz jednog sela blizu Travnika. Jedan učesnik konferencije citira izveštaje prema kojima je Andrićeva majka pre udaje bila domaćica kod fra Alojzija i zatrudnela s njim. Međutim, malo je verovatno da je u kući fra Alojzija došlo do ljubavnih odnosa ili silovanja iz kojih bi proisteklo dete za koje je Antun Andrić preuzeo očinstvo. Alojzije Perčinlić imao je jedva 16

godina kad se rodio Ivo Andrić. Tek je bio primljen kao iskušeni u red franjevaca. Fizički bi možda i bio u stanju da postane otac, ali iskušeni nemaju domaće, a po pravilu ni puno starije devojke. Činjenica je da je Katarina Andrić radila po manastirima ili župnim dvorovima kao kućna pomoćnica, a sam Andrić piše prijatelju godinu dana pre izbijanja Prvog svetskog rata da mu je majka primorana da radi kao domaćica u franjevačkom samostanu. Ona zaista jedno vreme i vodi domaćinstvo fra Alojzija – ali njen sin je tada već mladić.

Postoji, međutim, još jedan upadljiv detalj koji je verovatno doprineo glasinama o Andrićevom poreklu. Kada je već uveliko bio čuveni pisac, Andrić je rekao sam o sebi: „Ja sam u stvari i po ocu i po majci iz Sarajeva“. Odlučujuće je ovo „u stvari“ – jer Andrić se nije rodio u Sarajevu, nego upravo tamo gde su to kasnije glasine i želele: u Travniku, pretežno katoličkom gradiću u srednjoj Bosni. U registru Crkve Sv. Ivana Krstitelja u Travniku rođenje mu je upisano za 9. oktobar 1892. (Andrić je kasnije povremeno navodio 10. oktobar kao datum rođenja, zbog čega je tako i navedeno u mnogim leksikonima.) Travnički sveštenik je pored datuma rođenja napisao da je roditeljima, sudskom službeniku Antunu Andriću i njegovoj ženi Katarini, rođenoj Pejić, mesto boravka Sarajevo. Ali zašto se Andrić onda rodio u Travniku? On sam je kasnije izjavio da se „slučajno“ tamo rodio jer mu je majka na nekoliko dana otputovala u ovaj gradić. O razlozima za ovaj slučajni put, u vreme kada jednostavni ljudi nisu bez preke potrebe putovali već zbog toga što to nisu mogli sebi da priušte, Andrić je ćutao. A što je on duže ćutao, to su drugi više ispirali usta njime.

Da li je Katarina Andrić posećivala rodbinu? Ili kolegu i kuma svog muža, koji je u Travniku imao kuću i posle bio i kršteni kum? Ali zašto je krenula bez muža, i to u podmakloj trudnoći? Ili je dete došlo prerano, pa ju je porođaj u Travniku takoreći iznenadio? Ovde valja navesti jedan detalj: godine 1923, kad je Andrić bio već prilično poznat, u Jugoslaviji izlazi školski udžbenik koji pored jednog od njegovih tekstova sadrži i pogrešan podatak da je autor 1891. rođen u Sarajevu „kao hrvatski pesnik“. Andrić piše izdavaču: *Nema sumnje da sam ja Hrvat po rodu, koliko sam pak kao pisac „hrvatski“, to je drugo pitanje o kom neću da govorim, niti sam ja zvan da ga rešavam.* Ukazuje i na to da nije rođen 1891, nego 1892 – ali pogrešno mesto rođenja ne ispravlja. Je li mu možda bilo pravo da se vodi kao rođeni Sarajlija, da bi potisnuo u zaborav epizodu svog „slučajnog“ rođenja u Travniku? Pitanje da li je neko dete bračno ili vanbračno u ono doba uopšte nije bilo sporedno, pogotovo ne u krajnje konzervativnoj Bosni. Vanbračno poreklo važilo je za stigmju. Čak i sama sumnja, šaputanje, loš glas mogao je da naškodi dotičnim osobama. Otud možda vodi poreklo Andrićeva doživotna tajanstvenost u privatnim stvarima. Ali postoji jedno mesto u njegovom delu koje je verovatno puno aluzija na pitanje oca. Ono u najmanju ruku sadrži upadljive biografske paralele. U pripoveci „Bife Titanik“, objavljenoj 1956. godine, čija se radnja dešava u Sarajevu u vreme Drugog svetskog rata, u centru pažnje nalazi

se Stjepan Ković, *poznati banjalučki besposličar i svaštar*. O njegovoj porodici, koja je poreklom *negde iz srednje Bosne*, kaže se: *Nekad su bili dobre zanatlije, s oca na sina, ali sa austrijskom okupacijom, 1878. godine, njihov je zanat propao i Kovići su se s vremenom rasturili po Bosni kao nadničari ili, u najboljem slučaju, kao sitni državni ili opštinski službenici...* Ovo je, ako je predanje tačno, upravo priča Antuna Andrića. A paralelnost ide još dalje, jer se u priči nalaze čak i glasine o vanbračnom poreklu, doduše pomerenom za jednu generaciju, na sudskog službenika Augustina Kovića – (navodno) Stjepanovog oca. U priči se kaže da se on „odjednom i neočekivano“ venčao sa svojom ženom. *Rodila mu je svega jedno dete, muško, i to već sedmog meseca posle venčanja. Komšinice, koje broje svačije mesece, i svačije korake, šaputale su da je dete oficirsko*. Naravno da je ovo književnost, dakle fikcija. Ali podudarnosti sa glasinama oko Andrićevog porekla svakako su upadljive. Da li on možda ovde nagoveštava svoju porodičnu istoriju?

Ali čak i ako je Antun Andrić zaista bio biološki otac, izgleda da mu je sam taj čin bio dovoljan. Iz Banjaluke očigledno ne šalje pare kući, zbog čega se Katarina Andrić odlučuje na korak koji nijedna majka ne bi preduzela bez preke potrebe: ona privremeno poverava svog sina drugim ljudima na staranje. Godine 1894, u dobi od dve ili tri godine, a za života svog odsutnog oca, Ivo Andrić dospeva u dom Ane i Jana Matkovčika. Ana je sestra Andrićevog oca i dobro se udala: muž joj je narednik straže i načelnik pogranične žandarmerije u bosanskom gradiću Višegradu na Drini. (Odatle verovatno potiču kasnije glasine da je Andrićevu majku izdržavao žandarmerijski narednik.) Dok Andrićeva majka živi u velikoj bedi, Matkovčikovi, koji nemaju dece, uživaju u skromnom bogatstvu. Imaju kravu i kućicu sa vrtom na Drini. Čak su u stanju da drže devojkicu za pomoć u kuhinji.

Tako posle „slučajnog“ Travnika u stvari Višegrad postaje „pravo“ Andrićevo rodno mesto. U ovom gradiću na Drini on odrasta, uči da govori, čita, piše. Ovde prvi put čuje legende iz doba Turaka koje će kasnije uticati na njegove romane. Ovde se njegovo uvo navikava na bosansko zapevanje, čiju će poeziju kasnije tako verno oslikati. Ovde nailazi na ljude s kraja osmanskog doba, koji će kasnije naseljavati panoptikum njegove književnosti. Ovde njegov posmatrački genije nailazi na svoje rano gradivo.

ŠAVA, RAKA, TIKATAKA

Većim delom svoga toka Drina deli Bosnu od Srbije, pa time u vreme Andrićevog detinjstva istovremeno predstavlja granicu između Habzburškog carstva i Kraljevine Srba. Ali Višegrad je svoj značaj stekao već više od tri veka ranije, kad Drina nije bila granična reka, nego su na obe njene strane vladale Osmanlije. Od pamtiveka su skeledžije na mestu na kom je kasnije nastao Višegrad prebacivale karavane preko

reke. Njihovo vreme okončano je izgradnjom kamenog mosta 1571. godine, koji se od tada, kao regionalno svetsko čudo, sa 11 golemih lukova proteže 170 metara od obale do obale. U ovo vreme verovatno je nastala i pesma o neverovatno bogatom Mehmed-paši, koja se u Višegradu još pevala dok je Andrić odrastao: „Mehmed paša tri cara dvorio / Pa tri kule izdvorio blaga / Pa on sio misli premissljati / Kud će tol'ko blago dijevati: / Al će blago davat sirotinji, / Al će blago u Drinu sipati, / Al će gradit po Bosni haire. / Sve mislio na jedno smislio: / 'Hoću gradit po Bosni haire, / Najnaprijed na Drini ćupriju.“ Potom je Mehmed-paša pozvao čuvenog neimara i naredio mu: „A ti hajde gradu Višegradu, / Da sagradiš na Drini ćupriju, / Ti povedi do trista majstora / I hiljadu djece irgatina, / Što će studen kamen dohićati.“

Ali ovaj poduhvat nije bio pod sretnom zvezdom, kako kazuje legenda. Kada je neimar stigao u Višegrad sa svojih trista majstora i hiljadu dece robova, skoro se udavio u reci preko koje treba da sazida most. Prilikom pokušaja da sa svojim vranecem, radi proveravanja dubine vode, pregazi Drinu, vodena vila upliće nogu konja u svoju kosu da bi ga zajedno sa jahačem povukla u dubinu. Vranac se oslobađa, a neimar vadi sablju protiv zle vile. Ona mu obećava da će mu pomoći u izgradnji mosta ako je pusti, zbog čega je on i pušta. Nakon što je prošlo sedam godina, a most još uvek nije gotov, neimar zove vilu upomoć. Ona mu savetuje da dvoje žive dece zazida u temelj mosta da bi spasao svoje delo. On to i čini, i posle toga deluje kao da je sve krenulo nabolje. Nakon dvostruke ljudske žrtve brza voda više ne ruši postolje mosta. Međutim jednog dana, most samo što nije gotov, Drina se ponovo podiže i preti sve da uništi. Od vile ni traga ni glasa, pa neimar savetuje nalogodavcu, bogatom Mehmed-paši, da uzme srebrnu lopatu i umiri Drinu delom svog bogatstva. Vezir je poslušao ovaj savet, sipao blago u vodu – i od tog dana reka mostu više nikad nije pretila: „Osta danas, osta dovijeka“, tako glasi pesma.

Ova legenda o izgradnji mosta na Drini (ima ih puno) zasnovana je na činjenicama, pošto je bogati Mehmed-paša stvarno postojao, i zaista je naredio izgradnju mosta. To je bio veliki vezir Mehmed-paša Sokolu, jedan od najmoćnijih ljudi Osmanskog carstva. Rođen je otprilike 1505. i živio do 12. oktobra 1579. Mehmed-paša Sokolu bio je diplomata, admiral osmanske mornarice i energičan vojni zapovednik, koji je vodio puno uspešnih pohoda dok nije počeo da služi sultanu kao veliki vezir: prvo Sulejmanu Veličanstvenom, koji je posle Beograda osvojio i Mađarsku i time svom carstvu obezbedio najveće proširenje u Evropi, zatim Selimu II, koji je bio pijanac i nije ga zanimalo ni vladanje ni njegov sin, pa Muratu III koji je više voleo opijum nego državne poslove. U vreme Selima II i Murata III Mehmed-paša Sokolu bio je stvarni vladar u Stambolu i na tri kontinenta svog carstva. „Mehmed-paša je svu vlast u carstvu u toj meri prisvojio“, piše jedan diplomata iz Dubrovnika, „da svi vesnici, koji dolaze kod sultana, razgovaraju samo s njegovim vezirom i obavljaju sve poslove s njim. Selim im služi samo da mu poljube ruku.“

Ova životna priča već je sama po sebi vredna pomena, ali još više dobija na značaju kad se uzme u obzir okolnost da Mehmed-paša Sokolu, koji je vladao

islamskim carstvom Osmanlija i oženio se sultanovom kćeri, vodi poreklo iz jednog hrišćanskog sela kod Višegrada. U Istanbul je stigao preko danka u krvi. Prvobitno prezime mu je bilo Sokolović, a ime Bajo ili Bajica, kako kažu. Zajedno sa islamom, Bajica Sokolović primio je i svoje novo ime, dok je južnoslovensko prezime turcizirano u Sokolu. Naravno da niko od dece otete u danku u krvi nije postao tako moćan i čuven čovek kao Mehmed-paša Sokolu, čiji veličanstveni grob se do dana današnjeg u Istanbulu poštuje. Ali Bajica Sokolović, odnosno Mehmed-paša Sokolu, koji se čak i u galeriji velikih vezira ističe kao velikan, primer je za to da danak u krvi nije nužno bio samo nesreća za one koje je pogodio. Bajica je imao već 15 godina kada je primio religiju okupatora. Za njegovu svojtu to je bilo od prednosti, pošto se sećao svog porekla kada je stigao na vrh carstva. Ne samo da je dao da se sagradi most na Drini, nego je finansirao i druge građevine u svojoj domovini i obezbedio svojim rođacima, koji su usled njegovog uticaja takođe prešli u islam, unosne položaje. Svoga brata, koji nije bio prešao u islam, postavio je kao patrijarha Srpske pravoslavne crkve, novonastale uz odobrenje sultana. Međutim, za bosanskog velikog vezira je uska vezanost za domovinu naposletku bila kobna. Njegov ubica, kako se tvrdi, bio je zemljak iz Bosne ljut zbog toga što mu je Mehmed-paša oteo komad zemlje. Prerušio se u derviša, prišao velikom veziru pod nekim izgovorom i ubio ga nožem.

Kada je Ivo Andrić 1894. stigao u Višegrad, od ubistva velikog vezira prošlo je bilo već više od tri veka, ali legende o njegovoj gradnji mosta još uvek su bile žive. Jan i Ana Matkovčik, njegovi hranitelji, žive na levoj obali Drine, a Andrićeva škola nalazi se na desnoj. Na putu do škole Andrić tako svakodnevno prelazi dva mosta – onaj čuveni preko Drine i jedan jednostavni drveni preko Rzava, male pritoke Drine, koja u doba mrešćenja ima toliko ribe da se čitav grad danima može njome prehraniti. *Tako potkraj februara i u prvoj polovini marta meseca naiđe riba u velikoj množini niz Rzav. Obično ta jata nailaze u tri maha u razmacima od po nekoliko dana... Ta tri dana u godini, to su kao neki praznici koji se redovno i sigurno ponavljaju svake godine pred proleće. Tada sve kuće mirišu na zejtin, i toliko se ribe pojede da svetu dotuži i da joj cena posve padne.*

Škola je direktno iza mosta na Rzavu, tako da je uvek među prvima na meti poplave, o čemu do danas svedoče na zgradi zabeleženi vodostaji za vreme istorijskih poplava. Za legende o nastanku mosta na Drini Andrić je sigurno čuo u ranoj mladosti, iako mu teča i otac-hranitelj nije mogao puno ispričati o tome, jer Jan Matkovčik je stranac. On spada u one činovnike koji su posle 1878. došli u Bosnu kao predstavnici Habzburške monarhije. Te doseljenike iz drugih delova monarhije domaće stanovništvo pogrdno naziva „kuferašima“. Među tim strancima, koji će posle povlačenja Turaka preuzeti upravu nad zemljom, mnogi su Austrijanci, Mađari i Poljaci, ali i Česi, Slovaci i Slovenci. Samo iz Poljske (koja tada nije postojala kao država) u Bosnu je došlo šeststo činovnika u službi Habzburškog carstva. U priči „Na obali“ Andrić je stvorio lik jednog kuferaša koji je

dobio premeštaj čak na austrijsko-srpsku granicu, u daleki i nepoznati Višegrad, a u sebi ima očigledne sličnosti sa njegovim tečom. Domaći živalj je sumnjičav prema habzburškim činovnicima i nema poverenja u njih. Ovi stranci ne miruju i ne daju nikome da ostane miran; izgleda da su rešeni da svojom nevidljivom ali sve osetnijom mrežom zakona, naredbi i propisa obuhvate život sam, sa ljudima, životinjama i mrtvim stvarima, i da izmene i pomere sve oko sebe... Starosedeooci, koji su još navikli na osmansku aljkavost, pitaju se šta li ovi novi okupatori u stvari nameravaju: Svaki posao koji počnu izgleda bezazlen, čak besmislen. Premeravaju neku ledinu, obeležavaju drveta po šumi, pregledaju nužnike i kanale, zagledaju konjima i kravama u zube, ispituju mere i tegove, raspituju za bolesti u narodu, za broj i imena voćaka, za vrste ovaca ili peradi. (Izgleda kao da se igraju. Tako su nerazumljivi, nestvarni i neozbiljni u očima sveta svi ti njihovi poslovi.) Kada zatim počinju regrutacije za habzburšku vojsku, neka vrsta privremenog danku u krvi čije uvođenje na početku dovodi do besa i nesigurnosti, ljudima postaje jasno da se ovi stranci nipošto ne igraju, nego da njihova naizgled besmislena poslovnost uvek ima neki smisao. Što, naravno, ne znači da oni za to imaju razumevanja. Jer tu stalnu potrebu stranaca da grade i razgrađuju, da kopaju i zidaju, podižu i preinačuju, tu večitu njihovu težnju da predvide dejstvo prirodnih sila, da im izbegnu ili doskoče, to ovde niko ne razume i ne ceni. Naprotiv, sve kasabalije, a naročito stariji ljudi, vide u tome nezdravu pojavu i rđav znak. I kad bi bilo po njima, kasaba bi izgledala kao sve istočnjačke varošice. Što naprsne bilo bi zakrpljeno; što se nagne, poduprto; ali pre toga i mimo toga niko ne bi bez potrebe i sa planom i predviđanjem stvarao posao, dirao u temelje građevina i menjao bogomdani izgled varoši.

Jedan od tih čudnih stranaca, Jan Matkovčik iz Poljske, opisan je kao ljubazan čovek i čestit podanik austrijskog cara. Pored svog maternjeg jezika, on zna i nemački, a dobro je naučio i jezik domaćina, tako da se i pored svoje malo neobične gramatike, koja je preživela u jednom od njegovih pisama, može sporazumevati sa Bosancima. On ponekad vodi sa sobom dečaka koji mu je poveren kada na konju ide u inspekciju pograničnih sela u okolini. Iako je Jan Matkovčik Andrićev teča, ne zna se skoro ništa o njemu. Nije poznato čak ni iz kog dela Poljske je bio poreklom. Andrić je kasnije najtoplijim rečima pričao o Poljskoj, naročito o svom omiljenom gradu Krakovu. Da li je privrženost prema Poljskoj poticala isključivo iz njegovog duhovno i ljubavno vrlo živopisnog vremena studija u Krakovu, ili je tu bilo i uspomena na njegovog teču? Kakve svetonazore je Jan Matkovčik preneo mladom Andriću? Je li između njih dvojice u kasnijim godinama dolazilo do ozbiljnih razgovora? Da li je Matkovčik stvarno bio lojalni „crno-žuti“, dakle Habzburgovac do srži, ili je gajio simpatije za borbu Slovena protiv Dvojne monarhije? Na kraju krajeva, Poljsku su tada okupirale kako Rusija i Pruska tako i Austrougarska, država kojoj je Matkovčik služio. Istina je da je tuđinska vlada u habzburškim oblastima Poljske slovila za najblažu i najliberalniju, dok je Pruska kod Poljaka bila ozloglašena kao najstroža a ruska kao posebno nazadna – ali svi su

oni bili okupatori. Šta je Matkovčik mislio o tome? Pošto se Andrić samo uzgred izjašnjavao o svom teči, na ovakva pitanja ne postoje odgovori.

Usled položaja svog muža, Ana Matkovčik spadala je među prve dame Višegrada, a tome davala izražaja i kroz svoju odeću, koja je uvek bila po poslednjoj bečkoj modi. U malobrojnim beleškama koje o njoj postoje opisana je kao mila, ljubazna i uvek brižna za svoga Ivu. Najživahniji prikaz koji je Andrić o njoj ostavio opis je njenih pregovora sa seljakom po imenu Mitar, koji je jednom nedeljno svojim konjskim kolima dolazio u Višegrad i donosio robu u grad. Ana Matkovčik redovno kupuje kod Mitra, ali razmena robe i novca se i nakon više godina ne odvija bez jedne složene retoričke ceremonije. „Običaj je bio da on najpre naiđe pored tetkine kuće“, seća se Andrić, „ona bi se kao slučajno našla u avliji iako ga je od ranog jutra iščekivala. 'Pomoz bog, gospoja!', kazao bi Mitar. 'Bog ti pomogao, Mitre. Šta to voziš?', pitala bi tetka. 'Tikve.' 'Što ne svratiš kod mene?' 'Možda nisi mušterija?' 'Bog s tobom, Mitre!' 'Preča si ti meni od drugoga.' 'Pošto su?' 'Ne znam, nisam bio na pazaru', mudruje Mitar, a ovamo zna u dlaku kolika je cena. 'Ne znam, boga mi, ni ja', prihvata igru moja tetka, iako se i ona jutros raspitala o ceni tikava. 'Koliko ih imaš?', dodaje kao uzgred moja tetka. 'Pedeset i devet oka', kaže Mitar. I nekako Mitar, kao preko srca, spomene cenu od osam krajcara, pa se onda vodi dug i zanimljiv razgovor, dok se na kraju ne pogode za šest krajcara. Na samom početku pogađanja, oboje su znali da mora ispasti ta cena.“ Ako je Andrić imao dara da sluhom uhvati jezik ljudi u Bosni, i kao niko drugi znao da oslika slikovitu melodiju njihovih rečenica punih turcizama, onda je to i zato što je kao dete u Višegradu prisluskiavao ovakve razgovore i tačno ih pamtio. Naročito ga je fascinirao jezik bosanskih muslimana. „Bože moj, kako su muslimanske žene u Višegradu znale lepo da govore“, kazivao je već kao star čovek i odmah napamet navodio primere. Ako se posle govorilo da je rođeni katolički Hrvat Andrić bio „najbolji muslimanski pisac Bosne“, to je samo delimično bila šala.

Drugi jezički uticaj koji je rano delovao na Andriće bio je uticaj nemačkog jezika. Matkovčikovi su povremeno izdavali sobu austrijskim oficirima, pa je Andrić, iako nikad nije opisao nijednog od ovih podstanara, tu verovatno prvi put čuo ljude čiji je maternji jezik bio nemački, mada sa austrijskim prizvukom, a ne u pruskoj varijanti s kojom će se kasnije susresti kao diplomata u Berlinu. Nemački će biti strani jezik kojim će Andrić daleko najbolje ovladati. Govori ga skoro perfektno, piše ga elegantno i u svoju privatnu korespondenciju uvek upliće igre reči koje otkrivaju da mu je jezik po bliskosti maltene kao maternji.

Dok je Andrić u Višegradu u dobrim rukama, njegova majka u Sarajevu živi pod teškim uslovima. Radi u fabrici ćilima i jedna je od onih *neukih, sirotinjski odevenih i malokrvnih ćilimuša* koje će Andrić kasnije u jednoj od svojih priča opisati. I pored svojih teskobnih životnih okolnosti, ona uspeva da, bar preko leta, posećuje sina u Višegradu. Sve do trenutka kada gradić 1906. biva priključen na železničku mrežu, ovo njeno putovanje trajeće dva dana. Putevi su bili još iz

osmanskog doba, stare karavanske rute. U austrijsko doba one su proširene, ali put ka granici u Višegrad uvek je ostajao pustolovan, pošto je u zabitijim krajevima dolazilo do razbojničkih napada. Ovo je postao tako veliki problem da su poštanske kočije pratili naoružani žandari. „U jutro bismo krenuli iz Višegrada, a u več, još za vida, stizali u Rogaticu na konak. Tu bismo konačili i mi i zaprega, a sutradan rano nastavljali put da bismo pred prvi sumrak stigli do Buloga i već verovali da smo u Sarajevu“ – ovako Andrić opisuje jedan od ovih bosanskih „puteva oko sveta“ iz Višegrada u Sarajevo. Kada je Višegrad priključen na železničku prugu, ostatak sveta se preko noći jako približio. *Kiridžije, konji, natkrivene arabe i staromodni mali fijakeri kojima se nekad putovalo u Sarajevo ostali su bez posla. Putovanje nije trajalo dva puna dana, sa konakom u Rogatici, kao dosada, nego svega četiri sata. [...] Kao čudo su gledani prvi građani koji su istog dana otišli u Sarajevo, svršili neki posao i uveče se vraćali kući.* Ali železnica nije samo olakšala već je i promenila način života u Višegradu. *Jer, čak i u ovoj zabačenoj kasabi, gde je život u dve trećine svojih pojava bio još potpuno istočnjački, ljudi su počeli da robuju brojkama i da veruju u statistiku.*

Pored činovnika, u Višegradu postoji i kasarna sa dve hiljade vojnika, pošto se gradić nalazi blizu granice sa Srbijom. Iz svoje sobe Andrić čuje večernji zvuk vojne trube. Uz činovnike i vojnike, u jezgru Višegrada živi svega 1500 stanovnika. Čak i zajedno sa okolnim selima, gradić i njegova okolina imaju jedva nešto više od 3000 domaćih stanovnika. Činovnici i oficiri koji su tu na dužnosti (neretko su tu, na Drini, po kazni zbog neke svoje pogreške) daju ovoj varošici neki prizvuk urbanosti, ali u suštini je Višegrad selendra, takoreći bosanski pandan Brodiju u Galiciji Jozefa Rota. A baš kao što Rot opisuje Brodi u *Radecki maršu*, i u Višegradu, na drugom kraju monarhije, puno se pije. Andrić koji, ako se izuzme nekoliko studentskih „izleta“ u pijanstvo, celog života pije samo vrlo umereno, majstorski je opisao ovakve ispade. U Višegradu je imao oglednog materijala u izobilju. U srpskim selima u okolini, gde svaki seljak sam peče rakiju, litra rakije (uglavnom šljivovice, ponekad kruškovače, kajsijevače ili breskovače, a ređe dunjevače) košta otprilike koliko i kilogram voća. „Pa gdje je tu onda rentabilitet, ako se u jednom litru rakije utamani oko pet kilograma dobrog voća?“ upitao je jedan došljak, koji nije razumeo da ekonomija rakije ima neke sopstvene zakone. „Ali, čini mi se, niko ne pije tako neumereno kao moji Višegrađani“, priča Andrić u starosti. Kad je prilikom jedne posete svom rodnom gradu rekao nekom od lokalnih stanovnika: „Mnogo pijete, ne valja vam to“, ovaj mu je odgovorio: „Pio bi i ti da živiš ovdje.“ Naročito višegradske splavare bije glas da su čuveni pijanci. „Rakijom je okruženo čitavo splavarsko selo. Na svakom koraku susrećemo prave jadnike, poderanog odijela, bose i izglednjele, što životare u straćarama i kolibama“, kaže se u izveštaju jednog savremenika. Pre svega siromašni seljaci, koji ne mogu da žive od svog imanja, ili kmetovi, koji inače ne nalaze posao, prihvataju se ovog teškog i opasnog zanimanja. Već u doba Turaka smreke, jele i borovi iz okolnih

šuma iz Višegrada prevozili su se nizvodno. Kada su se u habzburškim decenijama tu naselila razna preduzeća za trgovinu drvetom, osim skeledžija posao su dobile i drvoseče. Sada i trgovina stokom dobija na značaju, pošto su sa druge strane granice, u Srbiji, svinje i goveda jeftiniji.

U Višegradu u ono vreme postoje tri džamije, jedna srpska pravoslavna crkva, jedna sinagoga i jedna rimokatolička crkva. Većina Višegrađana su bosanski muslimani. Još od ranog detinjstva Andriću je poziv mujezina s minareta jednako poznat kao i noćno bubnjanje Roma za ramazan, koji pre izlaska sunca galame po gradu ne bi li za neki bakšiš probudili one koji poste i kako bi još pre svitanja mogli nešto da prezalogaje. Pored njih, ovde su i pravoslavni Srbi, koji žive uglavnom u okolnim selima, i nekolicina Jevreja. Većina njih su Sefardi. Mnogi su zelenaši. *Gazda Santo sabira koliko Ibro već duguje i koliko bi prema tome, i pod kakvim uslovima, mogao da dobije sada, na ime novine. „Sinkuenta, sinkuenta i očo... sinkuenta i očo, sesienta i tres...“, šapuće gazda Santo sabirajući na španskom. A seljak gleda u njega sa zabrinutim iščekivanjem, kao da se radi o vradžbini, a ne o računu koji on zna do u paru, i u snu nosi u glavi. Kad Santo sabere i kaže iznos dugovanja sa interesom, seljak sporo procedi kroz zube: „Hoće li biti tako?“, samo da bi time dobio vremena da u sebi uporedi svoj račun sa Santinim. „Tako, Ibraga, i nikako drugačije“, odgovara Santo svojom osveštanom formulom u ovakvim slučajevima.*

Nakon što je Bosna pripojena Habzburškom carstvu, tu se naseljavaju i Jevreji Aškenazi iz Galicije i drugih istočnih predela Austrougarske. Jedna od njih je i Lotika Zelermajer, koja stiže u Višegrad kao mlada udovica i tu ostaje sve do svoje smrti 1938. godine. Ona sama vodi najvažniji hotel u gradu, nešto što je u ono vreme za ženu krajnje neobično, i to ne samo u bosanskoj provinciji. Pošto je jednako energična koliko je poslovno sposobna, u gradu je prihvataju kao da je muškarac. U romanu *Na Drini ćuprija* Andrić je portretisao Lotiku Zelermajer. Jedan drugi poljski Jevrejin je bakalin Jankil Gutenplan, koga se Andrić još mnogo godina kasnije seća. Godine 1937, kao već ugledni diplomata, Andrić posećuje jedan koncert na kom se neka žena iza njega zakašlje. Ovaj zvuk u Andriću izaziva lanac asocijacija, koje ga vraćaju u Višegrad, kod Jankila Gutenplana: *U mom detinjstvu živeo je u našoj varoši, pored kasarne, kao kantiner i bakalin, poljski Jevrejin po imenu Jankil Gutenplan. Krupan čovek sa širokom bradom, opterećen velikom porodicom. On je jedini u našoj varošici držao pomorandže i nemačke bombone. I kad god sam ušao u njegov dućan, uzbuđen, sa nekoliko krajcara stisnutih u dečijoj šaci, birajući pomorandže, čuo sam iz malog sobička pored radnje isti ovakav krt i kratak kašalj koji je kvario zlatnu, raskošnu viziju koju su preda mnom otvarale pomorandže iz korpe. U tom sobičku ležala je u bedi i prnjama majka starog Jankila i tu umirala godinama. Iz tog davnašnjeg sećanja trgnuli su me poslednji akordi orkestra i aplauz svuda oko mene.*

Hrvata u Višegradu jedva da ima. Katolici, koji u Andrićevom rodnom mestu Travniku čine značajan deo stanovništva, u Višegradu su samo neznatna manjina.